

Hegedűs Rita

Életlen kategóriák: elmélet és alkalmazás¹

A nyelv tudományos vizsgálata feltételezi egy egységes elméleti alap meglétét, melynek keretei közül kilépve a vizsgálat tudományos értéke megkérdőjelezhetővé válik. Egy-egy elméletet, nyelveírást az általa felállított, egymástól élesen elhatárolható, s ezáltal jól kezelhető kategóriák jellemeznek. Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy a kategóriák átjárhatóságát, élettenségét figyelembe vevő elméletek módszereiket és alapelveiket tekintve közelednek a nyelv használatát is figyelembe vevő, pedagógiai célú leíráshoz.

1. „Kategorizálok, tehát vagyok”

A fenti mondat mottóként felírható lenne bármely kutatói, ill. oktatói jegyzetre. A kategóriák felállítása, kiválasztása már önmagában is kijelöli a kutatói ösvényt, meghatározza a kutatás irányát – tehát nagymértékben megelőlegezi az eredményt. Éppen ezért fontos idejekorán tisztázni, mely célt szolgál a nyelveírás, s a kategóriák szempontjait eszerint kell kijelölni. A célok és a hozzájuk tartozó módszerek változatosságát a következő példával érzékelteti Antal László: „Fejlett és sok tekintetben máig is tanulságos nyelvtani irodalom alakult ki pl. az ókori Indiában. Ennek a nyelvtani irodalomnak legnagyobb hírű szerzője az i. e. III. század táján élő Pānini, aki a szanszkrit nyelv használatának pontos módját foglalta mintegy 4000 szabályból álló, bonyolult, de csodálatosan következetes és részletes rendszerbe. Azonban Pāninit sem, meg kisebb hírű szerzőtársait sem a nyelv tudományos megismerésének vágya hajtotta a nyelvtanirói tevékenység gyakorlásában. Munkásságukkal a vallás, a liturgia céljait kívánták szolgálni. Ugyanis vallásuk igen nagy fontosságot tulajdonított az egyházi szertartások pontos lebonyolításának, s ezen belül annak, hogy a szertartások közben használt szanszkrit nyelvet kifogástalan formában alkalmazzák. Ám idők folyamán a szanszkrit nyelv szabályainak ismerete egyre inkább feledésbe merült, a beszélt nyelv egyre jobban eltávolodott tőle. Ezért aztán megfelelő tankönyvek írása vált szükségessé – a papok képzése érdekében –, így született meg Pānini figyelemre méltó munkája (Antal 1964, 5).

¹ I. még Hegedűs 2009. Ezúton is köszönöm Cseresnyési László professzornak, hogy kezembe adta a *Fuzzy Grammar* c. kötetet, s a témával kapcsolatos minden problémámmal hozzá fordulhattam.

Az Antal-féle példa két szempontból is megfontolandó és továbbgondolandó:

(1) Nem mindegy, hogy milyen okból és milyen célból alkották meg a kategóriát. Más szempontok kerülnek előtérbe, ha formális, s más, ha nyelvhasználati szempontok dominálnak. [Tolcsvai a funkcionális szemléletet állítja szembe a formális/strukturálissal, Cseresnyési a szerkezeti (elméleti) nyelvészet/elmenyelvészet vs. szociokulturális nyelvészet dichotómiát használja (Tolcsvai 2005, 350; Cseresnyési 2004, 24, Cseresnyési 2007).]

(2) Az előző megállapításból szervesen következik, hogy pusztán a kategorizálás nem lehet cél. Az öncélú kategorizálás hasonló az Antal által említett vallás liturgiájához, elszakad a valóságtól. Abban az esetben, ha célunk a nyelvnek mint kommunikációs eszköznek – és nem pusztán rendszernek – a leírása, tudomásul kell vennünk: olyan kategória, amely egyszerre, egyidőben tökéletesen kielégíti a morfológiai, szintaktikai és szemantikai-lexikai kritériumokat, nem létezik. Ennek magyarázata a Humboldt-féle *ergon-energeia* szembeállításon alapul, mely szerint a nyelv nem „ergon” (= mű, termék), hanem „energeia” (= működés, teremtőerő), azaz energia.² Az energia magában foglalja a mozgást, változást. A változások nem egy időben, azonos ütemben mennek végbe az egyes nyelvi szinteken, hanem a külső erők – különösen a társadalmi okok – hatására változó ritmusban.

1.2. A világ nyelvi leképezése már eleve kategóriák útján történik, s a kategóriák elkezdik élni saját életüket. Szilágyi N. Sándor megfogalmazásában az így létrejött kategorizáció

„(1) nyelvi eredetű;

(2) tagolja az amúgy tagolatlan környezetet, diszkontinuitást visz be a környezet elemeinek egymásba átfolyó kontinuitásába, lehetővé téve ezáltal megnevezésüket;

(3) olyan kategóriákat hoz létre, amelyeknek egyedüli szelekciós értéke a beszéd- és megértésbeli hatékonyság (nem pedig a „valóságnak” való minél pontosabb megfelelés);

(4) nyelvenként eltérő, azaz nyelvspecifikus;

(5) nem egymástól független, elszigetelt kategóriákat eredményez, hanem olyanokat, amelyek között strukturális hasonlóságok (és különbségek) létesülnek, ami által a jelentések között is rendszerszerű összefüggések keletkeznek;

(6) dinamikus folyamat, amelyben sajátosan nyelvi és meglehetősen öntörvényűen érvényesített szabályok alkalmazásával

(a) folyton új elemi kategóriák jöhetnek létre (miközben mások eltűnhetnek);

² (HGS, Bd. 7, S. 45f. – Kawi-Einleitung, 1836–39)

(b) a már meglevők olyan attribútumokkal gazdagodhatnak, amelyek eredetileg nem voltak meg bennük;

(c) ezáltal új strukturális hasonlóságok keletkeznek, illetve a már meglevők új elemekkel gazdagodnak, ami által a jelentések rendszere koherensebbé, ugyanakkor még sajátosabban nyelvivé válik;

(d) merőben új (másodlagos, tisztára mondva csinált) kategóriák jönnek létre, amelyeknek csupán nyelvi realitásuk van (azaz: csupán ebben a nyelvi világban van valóságos létük), amelyeknek tehát a reális világban semmi sem felel meg mint olyan” (Szilágyi N. 1996, 59).

A fenti idézet a nyelvi leképezés mibenlétének aprólékos elemzésén kívül rávilágít arra a veszélyre is, amelyet a merev kategorizációs törekvések rejtenek magukban. Nem vesszük észre, pedig szembeötlik: a nyelv formaközpontú vizsgálata már réges-rég elszakadt a nyelvhasználatától, megteremtette a maga kategóriáit, a maga paradigmáját. „Kissé elnagyoltan azt mondhatjuk, hogy a paradigma egyfajta rálátás a világra, mely nagyon is függ attól, hogy éppen honnan nézzük a világot. A nézőpontot azonban rendszerint nem szabadon választjuk meg, hanem azt is másoktól tanuljuk, honnan **kell** nézni a világot ahhoz, hogy amit mi látunk, ne legyen ellenkezésben azzal, amit mindenki lát. A tudományos forradalmak rendszerint paradigmaváltás formájában történnek: egyszer csak elkezdik más perspektívából nézni ugyanazt a problémát, s onnan nézve rögtön nemcsak másképpen látszik minden, hanem olyan kérdéseket is fel lehet tenni, amelyek az előző nézőpont perspektívájából vagy fel sem merülhettek, vagy pedig meglehetősen értelmetlennek tünnek volna” (Szilágyi N. 1996, 59).

2. „A nyelv nem létezik: történik”³

A jelen tanulmány keretei között nem vállalkozom annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy ki kételkedett először a hagyományos kategóriák mindenhatóságában és objektivitásában. Már egy pusztán érintőleges, az adatoknak messze nem teljességre törekvő áttekintése is azt bizonyítja: több a kételkedés, mint az elfogadás. A nálunk használatos merev, a magyar nyelv nyelvtipológiai sajátságait a hagyományos, latinon alapuló logikai megközelítéssel vegyítő kategorizálás idegen szempontokat erőtlet rá a nyelvre, melyek elfedik valódi természetét. Ez az eljárás szemben áll Humboldtnek a nyelvészet céljáról alkotott elképzelésével, mely szerint

³ „Language does not exist: it happens” (Halliday – MacIntosh – Strevens 1965, 9).

a nyelvvizsgálat feladata „a [nyelvi] világnézetek különbözőségének vizsgálata.”⁴ A nyelvtanítás az a terület, ahol azonnal jelentkeznek a mesterséges kategóriák különbözőségéből, illetve különböző értelmezéséből adódó fogalmi zavarok. Az egymástól mereven elkülönülő kategóriák hagyománya több okra is visszavezethető.

(a) A latin nyelv leírásának gyakorlata: a holt nyelvek rendszerét már nem lazítja fel a nyelvhasználat, a kategóriák mozdulatlanok.

(b) Az explicitásra való törekvés végsőig való fokozása: a tudományosság kritériumát a humán tudományok nemegyszer az adott tárgy axiómaszerű, egyértelmű és egy szempontú megfogalmazásában vélik látni, nem törődve annak élő, organikus voltával – azaz energia-természetével. (A magyar tudománytörténetben az először Brassai által felvetett dilemmát, hogy természettudomány-e a nyelvészet, napjainkban a legtöbben ily módon kívánják megoldani).

(c) A szemléleti keret megmerevedése: ez történik akkor, amikor a gondolkodás tárgya nem külső, a gondolkodótól függetlenül létező probléma megoldására irányul, hanem egy öncélúan felállított rendszer önmagában/önmagáért meghatározott szabályainak a helyességét kívánja kontrollálni, görcsösen ragaszkodva saját kereteihez.

2.1. A határok fellazulása azonban folyamatos. Egyrészt maga az elmélet termeli ki azokat a kérdéseket, amelyekre a saját keretein belül nem képes választ adni, így végül kénytelen átlépni a maga szabta határokat.⁵ Szemléletes példa erre, hogy a strukturalizmus „jelentés-tagadásán” (I. Antal előbb) túllépve megszületik a konstrukciós nyelvtan, mely forma és jelentés egymáshoz rendelésének formalizálását vállalja fel: „A konstrukciós nyelvtanban egyetlen formája van a nyelvi szabályszerűségek leírásának, mégpedig a **konstrukció**, ami nem más, mint egy általánosítás formai és jelentéstani tulajdonságok konvencionális együttjárásáról” (Kálmán 2004).

Az osztályok kialakításának azonban mások az elméleti és gyakorlati (pedagógiai) szempontjai. Az első esetben az a cél, hogy a kiválasztott elméleti keretbe

⁴ „Ihre Verschiedenheit ist nicht eine von Schällen und Zeichen, sondern eine Verschiedenheit der Weltansichten selbst. Hierin ist der Grund, und der letzte Zweck aller Sprachuntersuchung enthalten.” (HGS, Bd. 4, S. 27 – Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung, 1820)

[Különbsége nem pusztán zörejek és jelek különbsége, hanem magának a világnézetnek a különbsége. Magának a nyelvvizsgálatnak is ebben van az oka és a végső célja is.]

⁵ E folyamatot a matematikában Gödel (1931), illetve a magyar Kalmár László fogalmazta meg: „Ez egyben azt is jelenti, hogy nincs olyan abszolút axiómarendszer, amire az egész matematikát fel lehetne építeni, mert akármilyen értelmes axiómarendszert is rögzítenénk, mindig találhatnánk olyan feladatot, amit a rendszer fogalmaival ugyan le tudnánk írni, de semmilyen módon nem tudnánk azt sem bizonyítani sem cáfolni kizárólag csak a rendszer axiómáinak felhasználásával” (Szabó Péter Gábor). Témánk szempontjából elég lenne a *matematika* szót *nyelvre*, az *axiómarendszert* pedig *elméleti keretre* cserélni.

tökéletesen behelyezhető legyen a vizsgálandó nyelvnek lehetőség szerint minden jelensége, míg a tanítás céljait szolgáló nyelvtan esetében elsődleges szempont az átláthatóság. Az elméleti megközelítésnek lehetősége van arra, hogy a keretébe nem illő részleteket kivételnek nyilvánítsa, esetleg egyszerűen kihagyja. Ezzel szemben a pedagógus jó lelkiismerettel legfeljebb a gyakorisági mérések eredményeképpen marginálisnak nyilvánított jelenségeket söpörheti félre. Gúnyos fricskája a nyelvhasználatnak, hogy épp a leggyakoribb jelenségek bizonyulnak anomáliának, hisz gyakoriságuk folytán ezeken a pontokon bomlik meg legelőször a rendszer (pl. a legtöbb nyelvben a kivételek közé tartozik a *van, jön, megy* ige).

Viszont közös vonása a fent említett konstrukciós nyelvtannak és a nyelvhasználatot is figyelembe vevő, akár pedagógiai céllal is alkalmazható nyelvtannak, hogy

(i) a jelentést nem rekesztik ki a nyelvleírásból, és

(ii) nem a hagyományos formális szemantika eszközeivel kezelik; valamint

(iii) a hagyományos értelemben vett grammatikai kategóriákat alkalmatlannak találják a nyelv leírására.

2.1.2. Az elméleti és gyakorlati nyelvleírás – azaz mondjuk ki: az elmélet és az alkalmazás, ezen belül a pedagógiai célú leírás – két külön világ. „A szakértő tudása szemben áll a népi tudással minőségben, forrásaiban és céljában: a szakértő tudása elitista, amelyet formális tanításon keresztül sajátított el, és a szakemberek szakmai szempontjait foglalja magában”⁶ (Mathiot 1985, 137). Nem sokat túlozunk azzal az állítással, hogy hierarchikus viszonyuk, a tudományok virtuális vagy tényleges grádicsán elfoglalt helyzetük is egyértelmű: az alkalmazás, a pedagógia az elmélet szolgálóleánya.

A nyelvoktatás – ezen belül az anyanyelv- és idegennyelv-oktatás vs. nyelvtudomány / nyelvelmélet viharos kapcsolatának részletekbe menő elemzésére – ehelyütt nem vállalkozom. Durván leegyszerűsítve ez következőképpen vázolható: hosszú időn keresztül úgy tűnt, hogy az idegennyelv-oktatás, nyelvoktatás-pedagógia egyre távolabb kerül a nyelvtudománytól, Kölcsönhatásuk – vagy legalábbis a gyakorlat visszahatása az elméletre – megszűnni látszik, egyre ritkábban említődnek meg a pedagógiai gyökerek. Kivétel ugyan van: utalhatunk akár Givón és Halliday kapcsolatára az angolszász szakirodalomban, vagy G. Helbignek a valenciakutatás területén elért eredményeire, mely német mint idegen nyelvi kutatásaiban gyökerezik. Mindezek ellenére úgy ítélem, hogy a kognitív szemlélet általános térnyerése nélkül,

⁶ „Expert knowledge also contrast with folk knowledge as far as quality, source and purpose: the knowledge of experts is elitist and learned through formal instruction, and comprises the technical viewpoints of professionals.”

pusztán az alkalmazott nyelvészet eredményeire támaszkodva a funkcionalitás mint elmélet nem vehette volna fel a versenyt a Chomsky-féle generatív szemlélettel.

2.1.3. Az anyanyelv-oktatást illetően még sötétebb a helyzet. A hazai viszonyokat tekintve leszögezhető: a hagyományos, kizárólag anyanyelvi szempontokat figyelembe vevő osztályozás nem használja ki az univerzális jelenségeket, nem támaszkodik a nyelvek közötti funkcionális egyezésre, szigorúan ragaszkodik a nyelvi szintek merev elkülönítéséhez.⁷ A zavart még jobban elmélyíti, hogy a tradicionális elnevezések félrevezetőek:

(a) A két nyelvnek egymást csak részben fedő jelenségéről van szó, azaz az azonos megjelölésű kategória a forrás- és a célnyelvben nem ugyanazt a funkciót tölti be. Erre a legjobb példa a tranzitivitás kategóriája, amely a magyarban csak a tárgyasságot jelenti, az indoeurópai nyelvekben pedig általában a vonzatosságot. Erre az ellentmondásra már 1973-ban felhívta a figyelmet Molnár Ilona (1973, 126) és Komlós András (1973, 161), nem beszélve a XIX. századi magyar mint idegen nyelvi tankönyvekről, ahol a „viszonyos” és „viszonytalan” igék terminusa tökéletesen rávilágított a lényegre. A mai nyelvleírásokba – különös tekintettel az iskolai nyelvleírásokra – mindez nem épül be.

Külön szakirodalma van a konjunktívusz értelmezésének. A mód (modalitás) kategóriájába sorolja a német szakirodalom, az időegyeztetés formális velejárójaként jelenik meg az angolban. A magyarban a végletekig leegyszerűsítve, funkciót és nyelvtani kategóriát összemosva felszólító módnak nevezi a szakirodalom. A magyar mint idegen nyelv (MID)-szempontú kategorizálás megkísérli tisztázni a formai–funkcionális–kategorizációs ellentmondásokat, de az anyanyelvi leíró osztályozás mindezt figyelmen kívül hagyja (vö. Hegedűs 1990, 2002; Péteri 2004).

(b) Az egyik nyelvben nem létezik egy adott kategória, azaz az illető kategória által reprezentált funkciót egészen más elem vagy struktúra fejezi ki. Pl. az idegen nyelvet tanulónak komoly problémát jelent a magyar sokesetűség és az indoeurópai nyelvek kevés eseteinek egymáshoz rendelése, nem evidens a határozóragos főnév esetfunkciója. A tanítási-számonkérési gyakorlat is azt mutatja, hogy sokkal egyszerűbb az egyértelmű ismeretek átadása és főleg számonkérése, mint a gondolkozásra serkentés. Az egyes formákhoz tartozó, egymással lazábban vagy éppen szorosabban összefüggő, a változó szituációk által meghatározott funkciók megragadása árnyaltabb gondolkodást igényel oktatótól és diáktól egyaránt. Az oktatási rendszer futó-

⁷ [Ma is érvényes példa: a hagyományos magyar leírás a *genus verbi* kategóriát a morfológia szintjén, a képzők között kezeli: a cselekvő, műveltető, szenvedő, visszaható, s az iskolai nyelvtankönyvek szerint a ható igék tartoznak ide. Említés nélkül marad a tranzitivitás, a még mindig alanyi-tárgyas ragozásnak nevezett jelenség látszólag önkényesen, funkciótlanul lebeg a morfológia egyik távoli szegletében.]

szalagján ezzel nem lehet mit kezdeni, marad a „gleichschaltolás”, a mesterségesen megalkotott kategóriák számonkérése. Amit a nyelvhasználatot is leírni szándékozó nyelvpedagógus tehet: összegzi egy beállt állapot jellemzőit, ezek formai és használati szabályait. A tények pedagógiai szemléletű szelektálása, rendezése és rögzítése előre megjósolható nehézségek elé állítja a merész vállalkozót: egyrészt az egymástól mereven elhatárolt kategóriák adnak hamis képet a nyelvről épp a működés és állapot összeegyeztetlensége folytán; majd ebből szervesen következik a szükségszerű eklekticizmus. Ez az egyik oka és magyarázata (is) a *Magyar Grammatikát* (Keszler 2000) ért kritikáknak: egy nyelvelmélet keretein belül nem oldható meg mindaz a feladat, amelyet az említett mű felvállalt. S mindezek mellett még ott vannak a fel nem vállalt, de meggyőződésem szerint a szakemberképzésből elhagyhatatlan szempontok: a kontrasztív kiindulás, a történet és a rendszer párhuzamos, azonos alapokon nyugvó szemlélete, a külső megfigyelői státusz, a nyelv fogalomalkotási folyamatának elemzése, mely a funkcionális szemlélet sajátja. Ha a leírás lehetőség szerint feltárja a változások mozgatórugóit, állandó tendenciáit és irányát, az már a Halliday–Strevens–McIntosh szerinti értelemben vett folyamatgrammatika⁸ körébe tartozik.

3. Éles vs. életlen kategóriák

A formai szempontok helyett funkcionális megfelelések alapján kialakított kategóriák gyakorlata a nemzetközi szakirodalom szerint a Prágai Iskola tevékenységéhez köthető (vö. Lyons 1968; Jespersen 1924; Crystal 1967). Ez a hagyomány mélyen gyökerezik a magyar nyelvészetben is: „Brassai Sámuel, ...már akkor igen tudatosan ma is modernnek ható funkcionális nyelvtant tanított” (Bárdos 2005, 69). Brassainak *A magyar mondat* c. 1860-as tanulmánya (is) tárháza a magyar nyelvből kiinduló, funkcionális szempontú megállapításoknak, a hagyományos kategória-határok fellazításának. A mondat kommunikatív tagolását megelőlegező írásait É. Kiss Katalin hozta be újra az oly feledékeny és hálátlan tudományos köztudatba, de ezen kívül is több észrevétele vág egybe szinte szó szerint a későbbi Prágai Iskola úttörőnek tekintett megfigyelésével. Pl.

- az infinitívusznak nincsenek igei sajátosságai, inkább „*verbale substantivum*nak vagy *verbale adjektivum*nak” tartja;

⁸ A Halliday–McIntosh–Strevens (1965)-nél fejezetenként előfordul a „*how language works*” kifejezés, melyen a szerzők a nyelv működésének feltárását értik. „In the early chapters a good deal is said about the fundamental disciplines of linguistics and phonetics and about how, using them, it is possible to describe how language ‘works’. (Introduction x); „To study language scientifically means to construct a unified theory of how language works.” (5)

- nem szabad minden *participium praesens*et *nomen agentis*nek fordítani, hiszen a magyarban nem egynek *nomen actionis* jelentése van: pl. *mosónő*, *mosópad*, *messzelátó*;
- nem különíti el élesen egymástól a származékokat és a ragokat: az *enném* és *ehetném* közelebb áll egymáshoz, mint az *eszemhez*;
- ugyanígy elmosza a különbséget a mód, forma, származék között. Példának a konjunktívuszt hozza, melynek feladata a bizonytalanság és a függő beszéd kifejezése, de idetartozik a nógatás és a kétségesség kifejezése is. Megjegyzése, mely szerint az egyik nyelvben az egyik, a másik nyelvben a másik kerül funkció előtérbe, megelőlegezi a prototipikus felfogást (Brassai 1860, 352, 369).

A kategóriák külső szempontú elemzése a határok elmozdulásához, átfedésekhez vezet. A tipológia felől közelítette meg a kérdést Vladimir Skalička (1957) a morfológia és a szintaxis határát vizsgáló tanulmányában. Példák alapján gyűjtött megfigyelései nagyon hasonlók Brassaiéihoz:

Infinitiv, substantivum verbale	= <i>nomen actionis</i>
<i>participium activi</i>	= <i>nomen agentis</i>
Plural	= Genitivum
Genitiv	= Possessivadjektív

(Skalička 1957, 298)

Mindkettejük részletes elemzésének értékét nem a kapott eredmény, hanem maga a levezetés adja. Brassainak abban az időben forradalminak számító kijelentésével: „Végtére pedig egy új szerű, syntaktikai nyelvhasznításnak rajzoltam ki alapvonalait” (Brassai 1860, 398) deklarálja, hogy a szintaxist a morfológiával egyenrangúnak tekinti. Közel száz év múlva Skalička lényegében ugyanerre a következtetésre jut: a két részrendszer egymást feltételezi, közöttük nem lehet éles határt vonni.⁹

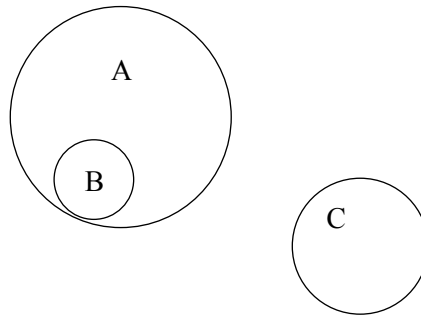
A kategóriák határainak egybemosódása bizonyos jelenségek, nyelvi részrendszerek esetében egyértelművé vált, a szemlélet kiszélesítése, általános érvényűvé emelése azonban várat(ott) magára. (Az alapfogalmak, állomások és képviselők bemutatásához: Lakoff 1987.)

⁹ „Aus all dem ist ersichtlich, dass der Unterschied zwischen der onomatologischen und syntaktischen Funktion die Grundlage für die Bildung des Unterschieds zwischen Morphologie und Syntax ist, dass er jedoch nicht dazu ausreicht, dass sich diese Sprachfächer als abgegrenzte Disziplinen konstituieren.” [„Mindebből látható, hogy a megnevező és a szintaktikai funkció közötti különbségre hivatkozva szokás megkülönböztetni a morfológiát és a szintaxist, de ez a különbség nem elég ahhoz, hogy legitímálja ennek a két nyelvtudományi ágának az egymástól való szigorú elkülönülését” (Skalička 1957, 297).]

3.1. A modern prototípus-elmélet megfogalmazójaként Eleanor Roscht tartják számon (vö. Szilágyi 1996). A pszichológusnő a 70-es évek második felétől foglalkozott a kategória-alkotás, ill. a kategóriák elnevezésének problematikájával. Fel tárta a teoretikus és az empirikus kategóriaalkotás különbségét, leírta a teoretikus kategóriaalkotás mechanizmusát.¹⁰ Felismerte, hogy az empirikus fogalomalkotás nem a fenti séma szerint működik, s ezzel hivatalosan, deklaráltan is új korszak kezdődött a kategorizálásban. Az egymástól élesen elkülönített kategóriákat prototípusoknak tekintette, melyek így, ilyen formában a valóságban nem, vagy csak extrém esetben léteznek.

3.2. Givón Szintaxisának bevezetőjében szemléletesen ábrázolja a kategória-elképzések fejlődését (Givón 1994, 13-14). Ez röviden összefoglalva a következő:

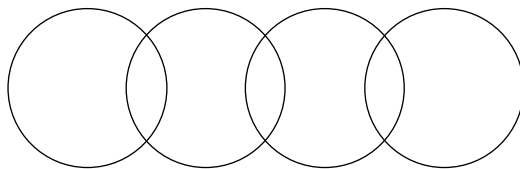
Az Arisztotelész-féle elképzés éles határokkal operál: *A* kategóriának *B* kategória része, mivel egyrészt tartalmazza annak bizonyos tulajdonságait, és nem rendelkezik *A*-étől különböző attribútumokkal. *C* viszont nem része *A*-nak.

(1. ábra)

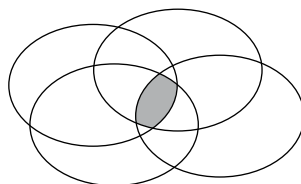
A Wittgenstein-féle elképzés szerint az egyes elemek között átfedések és keresztezések bonyolult szövedéke alkot családi hasonlóságot:

¹⁰ „In terms of the principles of categorization proposed earlier] cognitively economy dictates that categories tend to be viewed as being as separate from each other and as clear-cut as possible. One way to achieve this is by means of formal, necessary and sufficient criteria for category membership. The attempt to impose such criteria on categories marks virtually all definitions in the tradition of Western reason. The psychological treatment of categories in the standard concept-identification paradigm lies within this tradition.” [„A kognitív gazdaságosság azt diktálja, hogy a kategóriákat egymástól a lehető leginkább szeparáltnak és világosan elkülönítettnek tekintjük. Hogy ezt elérjük, a kategóriába való tartozást formális, szükséges és elégséges feltételekkel kell megfogalmazni. Az a kísérlet, hogy a kategóriákra ilyen kritériumokat alkalmazunk, a nyugati gondolkodás hagyományának megfelelően tulajdonképpen kijelöli az összes definíciót. A sztenderd fogalom-azonosító paradigma pszichológiai kezelése is eszerint a tradíció szerint történik.”] (Rosch 1978, 98)

(2. ábra)

A kétféle elképzelés ötvöződik a Givón által létrehozott végleges modellben, mellyel az érzékelés (cognition) és a viselkedés (behavior) egyidejűleg leírható.

(3. ábra)

A szövedéknek a besötétített része, amely a kategóriák közös, egymást fedő elemeit jelenti, a prototípus. Hozzá kell tennünk, hogy a modell leginkább térben képzelhető el, így helyet kaphatnak benne a szintén életlen, egymástól nem elszigetelhető funkciók is. Ezt Humboldt a következőképp határozta meg: „A nyelv hatalmas szövedékhez hasonlít, amelyben minden rész minden másikkal összefügg, és többé-kevésbé felismerhető módon az egészszel. Beszéd közben az ember – attól függően, hogy mely viszonyokból indult ki – a teljes szövedéknek csak egy külön részét érinti, de ezt ösztönösen oly módon teszi, mintha az adott pillanatban egyidejűleg jelen lenne minden olyan elem, amellyel ezt egyeztetnie kell.”¹¹

(Föltételezhető, hogy a prototípus-elmélet a humán tudományokban már korábban felmerülhetett, történetének feltárása legfeljebb várat magára. Érdekes adalék, hogy Harald Höffding, dán filozófus a humort a filozófia és a pszichológia oldaláról feldolgozó könyvében az érzelmi állapotok meghatározását szintén az egymásba átfolyó kategóriák teóriája alapján fogalmazta meg 1912-ben: „A különböző lelkiállapotok között is bizonyos kétoldalú kontinuitás figyelhető meg. Az állapotok gyakran észrevétlenül egymásba folynak. Amint az egyik állapot átcsap a másikba, ennek

¹¹ „Man kann die Sprache mit einem ungeheuren Gewebe vergleichen, in dem jeder Theil mit dem andren und alle mit dem Ganzen in mehr oder weniger deutlich erkennbarem Zusammenhange stehen. Der Mensch berührt im Sprechen, von welchen Beziehungen man ausgehen mag, immer nur einen abgesonderten Theil dieses Gewebes, thut dies aber instinctartig immer dergestalt, als wären ihm zugleich alle, mit welchen jener einzelne nothwendig in Uebereinstimmung stehen muss, im gleichen Augenblick gegenwärtig” (HGS, Bd. 7, S. 70 – Kawi-Einleitung, 1836-39).

lendülete azt okozza, hogy az új állapot csak az előző ellentétéként definiálható, s a kiinduló állapot sem magyarázható az őt követő nélkül. Ezért van az, hogy a lelki-állapotok éles elhatárolása mindig rejt magában valamiféle mesterkéeltséget.”¹²

3.2.1. A formális logika eszközeivel való magyarázatot, a szemantika és a szintaxis elkülönítését, az egymástól élesen elválasztott kategória-határokat Langacker alkalmatlannak tartja a nyelv leírására. Kognitív grammatikájának egyik pillére a prototípus-elmélet: „abból – a tudományos kutatások által is megerősített – tényből indul ki, hogy a valóság folytonos, a kategóriák közötti határok, valamint a kategóriákhoz tartozó elemek határai gyakran elmosódnak, skaláris jelleget adva a jelenségek nagy részének. A nyelvben sok fokozat kérdése. A nyelvi viszonyok nem változatlan minden vagy semmi ügyek, a nyelvi kategóriák nincsenek mindig élesen meghatározva, és gyakran bizonytalanok a széleken” (Langacker 1987, 14).¹³

3.3. Tegyük rövid kitérőt a fent említett „tudományos kutatások” területére! Az „életlen / fuzzy”, egymásba fokozatosan átmenő kategóriák modern elméletét Lotfi Zadeh¹⁴ elsősorban az egzakt tudományokra dolgozta ki. A kaliforniai Berkeley Egyetem informatika professzora felismerte a komputertechnika bináris és digitális logikán alapuló felfogásának elégtelenségét, a tradicionális halmazelmélet tarthatatlanságát,¹⁵ s a valóságban tapasztaltakra támaszkodva „számok helyett szavakkal számolt”, azaz „megtanította beszélni a számítógépet.”¹⁶

Zadeh leszögezte, hogy az életlen halmazok a mindennapi életben teljesen megszokottak. Az ítéletek és állapotok életlensége három csoportra osztható:

(a) Sztochasztikus életlenség: Egy esemény bekövetkeztének valószínűsége – pl. egy dobókocka-dobás valószínűségének kifejezése 0 és 1 közötti számokkal.

b) Nyelvészeti életlenség: pl. „nagy” állat, „szép” idő: a nyelvben a tulajdonságok megjelölésénél bizonytalanság uralkodik magáról a tulajdonságról.

¹² „Auch unter verschiedenen seelischen Zuständen macht sich wechselseitig eine Kontinuität geltend. Die Zustände gehen oft unmerklich ineinander über, und wo der Übergang plötzlich geschieht mit einem Ruck oder einem Schlag, bewirkt gerade diese Plötzlichkeit, dass der folgende Zustand seine Eigentümlichkeit durch den Gegensatz zu dem vorhergehenden bestimmt erhält, so dass er sich ohne diesen nicht verstehen lässt. Es liegt immer etwas künstliches darin, die verschiedenen seelischen Zustände scharf voneinander getrennt zu halten” (Höföding 1912, 1).

¹³ id. fordítása: H. Varga 2004, 213.

¹⁴ Zadeh elméletének vázlatos összefoglalását l. a Függelékben!

¹⁵ „Egy halmaz gondolkodásunk vagy szemléletünk határozott és egymástól jól megkülönböztethető tárgyainak – melyeket a halmaz elemeinek nevezünk – összefoglalása.” (Georg Cantor hallei matematikus professzor megfogalmazását idézi Kanani 2004, 432.)

¹⁶ „Rechnen nicht mit Zahlen, sondern mit Worten”. Die bivalente und die digitale Logik, die am liebsten mit zwei genauen Maßstäben beziehungsweise nur mit 0 und 1 operiert, ist Zadeh dagegen ein Grauen: „Sie befindet sich in einem Dauerkonflikt mit der Realität”. *Krempl* 2005.

c) Információs bizonytalanság: pl. egy fém forraszthatósága (ilyenkor nem rendelkezünk elég tudással vagy információval az adott tárgyban).

A matematikában és az egzakt tudományokban, de a mérnöki tudományokban is elkerülendők az ilyen életlen információk. Ahhoz, hogy a gépek, folyamatok ilyen életlenségei feldolgozhatók legyenek, ahhoz először számszerűvé kell őket tenni. Ez úgy érhető el, ha a bináris elven nyugvó igen/nem, igaz/hamis, 1/0, beletartozó / bele nem tartozó állításokat oly módon fellazítjuk, hogy befogadják az „igen és nem közötti”, „1-től 0-ig terjedő”, „a beletartozótól a bele nem tartozóig” húzódó tartományokat is. Az életlen (fuzzy) logika az ilyen életlen halmazokkal foglalkozik. Alapelve tehát azon nyugszik, hogy a bele nem tartozás (0) és beletartozás (1) közötti fokozatos átmenetet halmazként ragadja meg, azaz a 0 és 1 közötti határértékeket a 0 és 1 közötti valós számok halmazából kiegészítse. A klasszikus halmazelmélet ellentétéként a $\mu(x)$ beletartozási függvény ebben az esetben felvehet 0 és 1 közötti értékeket.

3.4. A nyelvleírás számára a fenti levezetés elvben hasznosítható lenne: statisztikailag értékelhető számú adat felvételével meg kell(ene) állapítani az $\mu(x)$ -t. A kapott eredmény a lehető legpontosabban tükröz(het) egy adott állapotot, így tájékoztatást nyújt(hat) azokról a szituációkról és funkciókról, amelyeknek adekvát kifejezése az éppen vizsgált szerkezet. Amennyiben megfelelő módon sikerül a szituáció és funkció fogalmát leírni, látszólag meg is oldottuk a feladványt, s eljutottunk oda, ahonnan elindultunk: egy formalizált, post festa szabályig. Ez egyrészt több a generatív megközelítésnél, mivel figyelembe veszi a nyelvhasználatot, a nyelv közlési funkcióját; viszont annyiban hasonlít hozzá, hogy utólag állapítja meg adekvátságát, azaz a szituáció és szerkezet egymáshoz rendelkezésének valószínűségét.

4. Éles és életlen kategóriák a gyakorlatban

Az életlenség problémája – mint a nyelvészetben számos más probléma is – most is a jelentésnél pattant ki. (Ennek oka könnyen belátható: ha a nyelvből elvesszük a jelentést, marad a tiszta struktúra az ő jól körülhatárolható kategóriáival.) Antal a morfémaszegmentálásnál ütközött bele, s gondolatmenete hűen tükrözi a tudományos elemző örök dilemmáját: „...a jelentés alapján nem megbízható az elemzés, pontosabban szólva csak a jelentés alapján nem megbízható az elemzés, mert a jelentés elemzésére nincsenek objektív módszerek” (Antal 1964, 95). Majd rögtön ott áll a strukturalista szemlélet számára kibékíthetetlen ellentmondás: „Azt sem hallgathatjuk el, hogy az analízis kiindulópontját rendszerint a jelentés adja” (Antal 1964, 95). A jelentésen túl – illetve ha a *jelentés* fogalmát kiterjesztjük a grammatikai jelentésre is, akkor azon belül is – a grammatikai rendszer/szerkezet

és a kifejezendő valóság egymáshoz rendelésében törvényszerűen szembesülünk az életlenség jelenségével. A formális nyelvreírás kategóriái világosan elhatárolódnak egymástól, mivel jó részük a *petitio principii* elvén magyaráz: a kategóriát meghatározó szempontok hatóköre épp a vizsgálandó kategória szerint lett megszabva – azaz a már eleve feltételezett kategória egy tulajdonságát emelték kategóriaalkotó attribútummá. Gondolok itt az *ige az a szóosztály, amelyet konjugálni lehet*,¹⁷ illetve az *alany az a mondatrész, amely nominatívusban áll* típusú meghatározásokra.

Elvileg az ilyen „túlbiztosított” kategóriát nem lehet helytelenül meghatározni, néha mégis előfordul: hány generáció nőtt fel azzal a boldog tudattal, hogy az ikes igék paradigmája *-m/-l/-ik*, pedig már Versegly Ferenc bizonyította Révaival zajló vitájában, hogy az *-l* egy másik kategória másik szabályaként csúszott át ebbe a paradigmába: az *-s/-sz/-sz*-tővű igék fonetikai tulajdonságainak hatására változik az amúgy szabályos *-sz* *-l*-re. Itt tehát a kategóriának nem releváns tulajdonságát emelte a szabályalkotó általános érvényűvé, így a kategória határai elcsúsztak, néhány ikes ige emiatt „kilóg” a kategóriából, esetleg rákerül a kivételek listájára. Optimális esetben a kategóriát releváns tulajdonsága(i) alapján írják le, hozzárendelik a kombinációs tulajdonságokat, s kész a klasszikus értelemben vett grammatikai szabály. Ha ezek ellen vét egy nyelvtanuló, az klasszikus hibának minősül. Az ilyen típusú, a szerkezet szabályainak nem vagy hibás ismeretéből fakadó morfológiai-szintaktikai hibák nagy valószínűséggel inkább a tanulás korai fázisában dominálnak. Ezek egyértelműen javíthatók, mivel érvényes rájuk a jakobsoni állítás: „A nyelvtan mint igazi *ars obligatoria* igen vagy nem döntésekre kényszeríti a beszélőt” (Jakobson 1955, 17).

4.1. A nyelvtanulás későbbi fázisaiban, kreatív feladatok teljesítésénél sokkal több az olyan hiba, amely nem a klasszikus értelemben vett grammatikai szabályok eltévesztéséből adódik, hanem a kommunikációs cél+szerkezet, illetve szituáció+ szerkezet helytelen egymáshoz rendeléséből (Hegedűs 2005). Fülei-Szántó Endre (1975) egyik tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy minél feljebb lépünk a nyelvi rendszerben, annál nehezebb explicit nyelvi szabályokat adni. Ez a tétel a gyakorlat oldaláról támasztja alá a kategóriák életlenségéről alkotott feltételezésünket: az adott szituációban gyökerező szöveg egyre nehezebben szorítható bele véges számú nyelvi kategóriába. Az alkalmazás, a tanítás/tanulás számára mégis szükség van kategóriákra, de ezek nem töltik be a funkciójukat, ha öncélúak, vagy csak kevés szempontot vesznek figyelembe. (Ez utóbbinak az az oka, hogy több szempont egyidejű figyelembevételére már felborítani a merev kategóriák határait (vö. Berrár 1975, 1982). Jól kezelhető, tudományos szemléletet sugall(na) az a nyelvreírás, amelyben

¹⁷ „Morphological criterion: This criterion takes the possibility of a form’s combination with different types of inflectional morphemes as the basis for identifying categories” (Hopper-Thompson 1984, 284).

azonos szempontok azonos kombinációival leírható lenne a teljes rendszer, azaz néhány általános érvényű szabály mozgatná a diszkrét kategóriákat. A valóság azonban ennél bonyolultabb. Ezt szimbolizálja pl. az ikes igék esetében a Givón-féle 3. ábra, melynek két, különböző dimenzióban elhelyezkedő halmazának – esetünkben a Sg3-ban *-ik*-re végződő és az *-s*, *-sz*, *-z* tövű igék halmaza – az egymást átfedő részeről van szó. S ekkor még nem is került sor az ikesség funkcionális vizsgálatának új szempontjára. E példára áll Givón magyarázata: „Látszólag lehetnek önkényesek, átláthatatlanok, ám a kommunikációs szempontból homályosnak tűnő szabály általában történeti változások során válik ilyenné (Givón 1993: 2–3). A szabályok funkciói is megváltozhatnak. Givón (1993: 4) szerint a szabályok legtöbbje rugalmas:

- a szabály hatóköre, kontextusa nincs pontosan meghatározva (inkább tipikus esetekre érvényes);
- a szabály alkalmazhatósága gyakran fokozat kérdése” (Tolcsvai 2005, 355).

4.2. A kategóriák életlensége meggyőződésem szerint nyelvtípusfüggő. Az analitikusabb, gazdagabb morfológiával rendelkező nyelv többféle eszközt alkalmaz a különböző funkciók (grammatikai és lexikai jelentések) kifejezésére. Így az egyes szóalakok transzparensé(bbe)k, s ritkább a grammatikai homonímia/poliszémia. A szófaji egybeesésre a magyarban is találunk példákat, ilyenek az ősi szókészlethez tartozó nomenverbumok (*les*, *nyom*) vagy a véletlen alaki egybeeséssel magyarázható *ég*, *tűz*. A szófajok egybeesése sokkal gyakoribb az angolban: *the cook – to cook*, de jelentős a tranzitív – intranszitiv párok egybeesése is: *cook*, *wing*, *fry* stb. Ez utóbbi jelenség a németben is előfordul, az értelmezést a szövegkörnyezet adja: *Das Wasser kocht. Die Mutter kocht.* [’A víz fő. A mama főz.’] A tranzitivitás – intranszitivitás jelöltsége vagy jelöletlensége nem következetes, ami végképp összezavarja a funkcionális különbségek jelöléséhez szokott magyarokat. Tipikus hiba az intranszitivitás jelölésére fölöslegesen kitett *sich* használata: +*Die Wäsche trocknet [sich!]*. [’A fehérnemű szárad.’], mely analógiásan követezik az *entwickeln – sich entwickeln*, *erinnern – sich erinnern* mintájára. Ez utóbbi esetekben a *sich* visszaható névmás az intranszitivitás jelölésére szolgál, s a nem kellően körültekintő kategóriaalkotás következményeként ezt általánosítja a tanuló.

„Ha egy kategória érvénytelen vagy rosszul van meghatározva, semmiféle elegáns terminus nem óvja meg az értelmetlenségtől.”¹⁸ A kategóriák és szabályok hibái meggyőződésem szerint alapvetően az életlenség, a fokozatosság fel nem ismerésére, illetve szándékos „megmerevítésére” vezethetők vissza, s alapvetően három nagy típusba sorolhatók be:

¹⁸ „If the category is invalid or wrongly defined no elegant technical term will save it from futility” (Halliday–McIntosh–Strevens 1965, 8).

(1) Tökéletesen éles, bináris oppozícióval leírható kategóriákról van szó, amelyek használatát megnehezíti az alaki egybeesés, s amelyek használati szabályát szintagmatikus viselkedésükkel meg lehet adni (l. fent *the cook – to cook; to cook*, „és *to cook_{intr.}*”).

(2) Az elemek polifunkcionalitásából következik, hogy ugyanazon elem több kategóriának is része lehet. Előző német példánkban a *sich* az intranszitivitást biztosítja, de visszaható v. kölcsönös névmási funkcióban is szerepel (*sich kämmen* – ’fésülködik’; *sich prügeln* – ’verekszik’). Az itt jelentkező problémák részletes leírása túlnő e tanulmány keretein, csak jelzésként néhány a figyelembe veendő szempontok közül:

(i) melyik az alá- és melyik a fölérendelt kategória: a tranzitivitás vagy a reflexivitás;

(ii) az adott rendszer mennyire tágan értelmezi a tranzitivitás fogalmát;

(iii) az adott rendszer mennyire tágan értelmezi a reflexivitás fogalmát;

(A fenti két pontnál utalhatunk a terminológiai különbségekre is: l. 2.1.2.)

(iv) a *sich* névmás formáját tekintve homoním (poliszém?): datívuszi és akkuzatívuszi interpretációja is megengedett.

A felsorolás a végtelenségig folytatható. Jól látszik belőle, hogy a fölé- és alárendelt kategóriákat hol grammatikai (rendszertermészetű), hol pedig külső szempontok tartják össze.

4.2.1. Az 1. és 2. pontba olyan jelenségeket soroltam be, amelyek egyértelműen megragadhatók, leírhatók (formális) grammatikai eszközökkel, melyek bináris (1.), majd trináris, kvaternáris (2.) oppozíciót képeznek. Az egyes funkciók elkülönülnek egymástól: a szituáció dönti el, hogy éppen melyik érvényesül.

(3) Míg az előző csoportokban egymást kizárva, az adott szituáció függvényében vagy az első, vagy a második stb. funkció jut érvényre, addig a következő lehetséges csoport(ok)ban az adott formai elem többféle funkciója szinte egyszerre, egy időben, egymástól nehezen elhatárolhatóan fejti ki hatását. Tovább bonyolódik a helyzet, ha egy szituáció nyelvi megjelenítésében egyszerre több, polifunkcionális elem fejti ki hatását.

4.2.1.1. Példaként érdemes vázlatosan áttekinteni a határozott – határozatlan tárgy eseteinek formális megközelítésből szinte kivételtelen szabályrendszerét. Az elsődleges magyarázó elv pragmatikai: minél pontosabban tudjuk azonosítani a cselekvés irányulását kifejező objektumot, annál határozottabbnak tekinthető. Az azonosíthatóság azonnal két szempontot vet fel: a szövegen kívüli elemek segítségével, illetve a szövegen belüli grammatikai eszközökre támaszkodva történik-e a fogalom és a nyelvi jel egymásra vonatkoztatása. Melyik határozottabb (?):

(1a) *A kenyeret kérem.* (1b) *Azt a kenyeret kérem.* vagy (1c) *Azt kérem.*

Az egyértelmű, hogy (1b) határozottabb (1a)-nál, mivel specifikusabb, s ennek nyelvi eszköze a mutató névmás. Itt érvényes a formális tétel, mely szerint minél jelöltebb a tárgy, annál határozottabb. (1b) és (1c) között azonban már nem ilyen egyszerű a választás: a kommunikáció során nyelven kívüli eszközzel, rámutatással pontosan olyan egyértelművé tette a beszélő (1c)-t, mint amennyire nyelvi eszközzel egyértelműsített az (1b). Itt az egyes szituációk nem egyszerűen a határozott-határozatlan skálán helyezkednek el különböző pontokon, hanem új szempont is belejátszik: kizárólag gesztusokkal kísért kommunikációban használható az (1c) megnyilatkozás. A szituáció ismerete, a szituációban való jelenlét nélkül, kívülálló hallgató számára nem rendelkezi referenciával az *azt* (vö. Lyons 1981). A funkciók sorát még ki lehetne egészíteni az *azt* utalószerzői funkciójával, mely az (1b)-ből levezethető. Újabb szempont a határozott – határozatlan tárgy taglalásában a TYPE – TOKEN (azaz a típus és a példány) szempontja. A (2a) *Mást kérek* – (2b) *Másikat kérek* megnyilatkozásokban a „nem az, mint a jelenlevő/szóban forgó” entitások halmaza (2a) áll szemben ezen halmaz egy tetszőleges, továbbra is közelebből meg nem határozott egyedével (2b). Önmagukban és a másikkal viszonyítva is lehetnek határozottak, illetve határozatlanok:

(3a) *Egy másikat kérek.* (3b) *A másikat kérem.*

Ha a nyelv tökéletesen ökonomikus lenne, az egyed és a típus, határozottság és határozatlanság elkülönítésére elegendő lenne egyszer jelölni a funkciót: pl. +*szereitek fasírtot* <> *szereitem fasírtot*; *írok levelet* <> +*írom levelet*; vagy: *fasírtot szereitek* <> +*fasírtot szereitem*; *írok levelet* <> +*írom levelet*; vagy: *szereitek a fasírtot* <> *szereitem a fasírtot*; *írok a levelet* <> *írom a levelet* stb. Ehelyett kiderül: a határozatlanság/határozottság; típus/egyed kategóriák elkülönítésének eszköze egyrészt a ragozás, másrészt a névelőhasználat, s mindez kombinálódik a folyamatosság–befejezettség, illetve a kiemelés/szembeállítás jelenségével.

A (2a), (3a) példa újabb szempontot is behoz az eddig vizsgáltak mellé: ki tudja, hogy létezik-e *más* vagy *egy másik* ahhoz képest, ami van? A nyelv a létező, a való világ leképezésén túl ugyanazokkal az eszközökkel kezeli a diskurzus univerzumát is. Mindebből az következik, hogy a nyelvléírásnak fel kell vállalnia az adott helyzet¹⁹ (Dik megfogalmazása), illetve a „Universe of Discourse”²⁰ (Givón 1984) szempontjainak bevonását is.

¹⁹ „SoA (State of affair) is the conception of something that can be the case in some world” (Dik 1989, 46).

²⁰ „The study of human language(s) suggests that reference relations are not a mapping of propositions or terms in a language onto a Real World, but rather a mapping from the language to some Universe of Discourse” (Givón 1984, 388).

4.2.1.2. A kétféle igeragozási paradigma használatánál a pragmatikai vezérelv mellett még figyelembe kell venni a szöveg kohézióját biztosító funkciót is:

„Sem az adott szituációval, sem a logika törvényeivel nem magyarázható, hogy miért tekintjük határozottnak a 3. személyű személyes névmások tárgy esetét: *őt, őket*; és miért tekintjük határozatlannak az 1. és 2. személyű alakokat: *engem, téged, minket, titeket*.”

Ennek magyarázata a nyelv ökonómiájában keresendő: ha a szöveg előzményében egy 3. személyű szereplő fordul elő, s az adott helyzetben tárgyi szerepet tölt be, a ragozás segítségével azonosítható, nem kell újra megnevezni:

[Előzmény: Pista okos és ügyes kisfiú. Gyakran találkozom vele az utcán, mindig kedvesen elbeszélgetünk.] – *Nagyon szeretem!* – újságolom valakinek, s mindketten tudjuk, hogy Pistáról van szó. A határozott ragozás a látszólag tárgy nélküli mondatokban egy, a szöveg előzményben megjelenő, már említett, ismert, határozott, 3. személyű tárgyra vonatkozik” (Hegedűs 2004, 273).²¹ A fenti vázlatos példa alapján megállapítható, hogy ugyanaz az eszközrendszer kétféle funkciót tölt be: a) pragmatikai funkciót, ahol az egyes, nyelven kívüli kategóriák fokozatosan egymásba olvadnak. E nem mérhető tényállást véges számú nyelvi eszköz fejezi ki; b) szintaktikai funkciót: a mondatok közötti összefüggést biztosítja. Az egyes (fő) funkciók aztán újabb (al)funkciókkal bővülnek, s mindenezek szövedéke hozza létre az adott szöveg aktuális jelentését.

5. Elmélet vs. használat?

Minél távolabbról szemlélünk egy nyelvi jelenséget, annál egységesebb. Minél inkább közelítünk hozzá, annál összetettebbnek tűnik, granulátum-, majd szinte folyadékszerűen olvadnak össze a kategóriák határai. Egy-egy nyelvelmélet kijelöli a saját megfigyelőállását, kialakítja a maga eszköztárát, előveszi maga távcsövét, s ezen keresztül, a maga „csömlátásával” írja le megfigyeléseit. A csömlátás pejoratív konnotációja megszüntethető, ha minden egyes elméletet hozadékként fogunk fel, mellyel előbbre jutunk a nyelv megismerésében. Ahogyan a funkcionális szemlélet nem nélkülözheti a strukturalista elemzés eredményeit, a formális elméleteknek sem szabad megragadniuk a saját rendszerük állította falak között. Az alkalmazott nyelvészet, ezen belül a nyelvtanítás nem mondhat le sem a formális, sem az egyre inkább formalizálódó funkcionális elméletek eredményeiről. Ugyanígy az elméletnek sem szabad elutasítania a nyelvtanítás által felvetett kérdéseket.

²¹ A kétféle tárgy ragozás és a fokozatosság kérdéséről l. még: Korchmáros 1983; Hopper-Thompson 1984; Hegedűs 2006.

A formális elméletek kereteit feszegetik az életlen kategóriák, ennek magyarázata a nyelv dinamizmusában keresendő. A nyelvhasználatot először csak bevonja, majd irányító elvként fogja fel a funkcionális elmélet.²² A bevett formális struktúrák elutasítása több irányba fejlődhet; pl.

- a Hopper-féle emergens nyelvtan felé, mely „a formák nyitott gyűjteménye, amely a használatban folyamatosan átstrukturálódik és átszemantizálódik” (Ladányi–Tolcsvai 2008, 49);
- a keret nélküli (framework-free) leírás felé, mely még a Functional Grammar és a Role and Reference Grammar által használt univerzális kategóriákat is túlzottan megszorítónak tartja.²³

Hogy a fejlődés pontosan mely irányban folytatódik; hogy valóban két vagy több irányról van-e szó vagy éppen egy folyamat különböző állomásairól, azt a jövő dönti el. Az azonban biztosan látszik, hogy az alkalmazott és a leíró nyelvészet módszerei és elmélete között keletkezett szakadék lassan-lassan átjárhatóvá válik.

Függelék

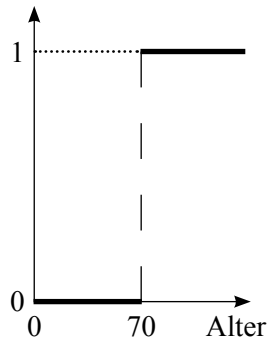
(Lotfi Zadeh főbb téziseit *Kanani 2004* és *Krempf 2005* alapján foglaltam össze.)

Egy elemnek a halmazhoz való tartozását jelölhetjük 1-gyel, a halmazon kívüliséget 0-val. A beletartozási függvény jelölésére vezették be a $\mu(x)$ funkciót, amely csak az 1 és a 0 értékeket veheti fel. Amennyiben x beletartozik az M halmazba, beletartozási mértéke $\mu(x)=1$; amennyiben nem, $\mu(x)=0$. A számítógépes program is ennek alapján működik: minden állítást visszavezet az „igaz” és „hamis” állításra, s ezt technikailag az áram be- illetve kikapcsolásával oldják meg.

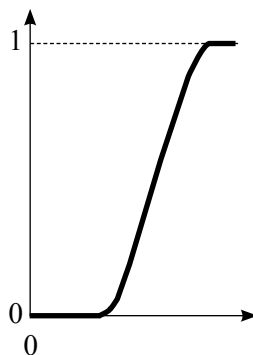
Hogy ez a bináris gondolkodásmód elérte a határait, arra álljon itt az emberi korhatárról szóló példa. Mikor nevezünk valakit öregnek, ha 70 éves, esetleg ennél is idősebb? Az előbbi, kétértékű halmazelmélet szerint az „öreg”-hez az 1-et, a „nem öreg”-hez a 0 értéket lehet hozzárendelni; ennek a következő ábra felel meg:

²² vö. Ladányi-Tolcsvai 2008.

²³ „These frameworks are thus as aprioristic as generative grammar, and they inherit the problems of apriorism. Both FG and RRG emphasize that they want to avoid the well-known Anglocentrism of generative syntax, but they do not draw the conclusion (which I regard as compelling) that one should not approach languages with a pre-established set of concepts at all and describe each language in its own terms, i.e. without a framework” (Haspelmath 2008, 13).

Az egymáshoz való rendelésből az következik, hogy egy 69 éves ember nem számít öregnek – ami nyilvánvalóan nem felel meg a valóságnak. A helyzet ábrázolására sokkal alkalmasabb lenne olyan ábrázolás, amely folyamatos, az átmeneteket is jelöli:

Az emberi életkor bizonytalanságaihoz hasonlóan működnek olyan melléknevek is, mint *kicsi, nagy, gyors, lassú, mély, világos* stb.

Általánosan leszögezhető, hogy mindenütt, ahol a beletartozás vagy bele-nem-tartozás nem írható le az 1:0, igaz:hamis értékekkel, ott a hagyományos halmazelmélet csődöt mondott.

IRODALOM

ANTAL László 1964/2005. *Formális nyelvi elemzés. A magyar esetrendszer.* SZAK Kiadó, Budapest.

BÁRDOS Jenő 2005. *Élő nyelvtanítás-történet.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

BERRÁR Jolán 1975. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. *MNy.* 71: 35–40.

BERRÁR Jolán 1982. Próbák és problémák. A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. – A szófajok.

In: *ELTE NytudDolg.* 33. sz. 7–32.

BRASSAI Sámuel 1860. A magyar mondat. *Magyar Akadémiai Értesítő, A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közölnye* I. 279–399.; II. 2–127; III. 173–409.

- CRYSTAL, David 1967. English Word Classes. In: *Fuzzy Grammar. A Reader*. Aarts, Bas – Denison, David – Keizer, Evelien – Popova, Gergana (szerk): OUP. 2004. 191–212.
- CSERESNYÉSI László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Kiadó, Budapest
- CSERESNYÉSI László 2007. *Három arabeszk a nyelvészetről*. http://home.hiroshima-u.ac.jp/monika/Cseresnyesi/Cseresnyesi/02C3AF9F-8AE3-44AF-9042-C53F6A648227_files/5.%203%20arabesz.pdf
- D. MÁTAI Mária 2005. A szófajttörténet történeti problematikája. *Magyar Nyelvőr* 129/4: 495–509.
- DÍK, Simon C. 1989. *The Theory of Functional Grammar. Part I: The Structure of the Clause*. Foris Publications, Dordrecht – Holland / Providence RI – U.S.A.
- FÜLEI-SZÁNTÓ Endre 1975. A kontrasztív nyelvészet és a nyelvoktatás. *Mod. NyOkt.* XII. 9–16.
- GIVÓN, Talmy 1984. *Syntax. A Functional-typological Introduction*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company
- H. VARGA Márta 2004. Rokon funkciójú nyelvtani elemek kognitív szemantikai vizsgálata. A „hiány” kifejezésének lehetőségei a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 128/2: 212–242.
- HALLIDAY, M. A. K. – MCINTOSH, Angus – STREVEVS, Peter 1965. *The Linguistic Sciences and language Teaching*. Longmans, London.
- HASPELMATH, Martin 2008. Framework-free grammatical theory. In: Heine, Bernd & Narrog, Heiko (eds.) *The Oxford Handbook of Grammatical Analysis*. Oxford University Press, Oxford
- HEGEDŰS Rita 1990. A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Hungarológiai Ismerettár*. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Bp. 63–74. [I. még: *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. 26. sz. Bp. ELTE 1991. 11.]
- HEGEDŰS Rita 2002. Hilfe oder Hindernis – Welche Rolle spielt die Vermittlung der ungarischen Grammatik im DaF-Unterricht? In: Katona András et al. (szerk.): *A tanári mesterség gyakorlata*. Tanárképzés és tudomány. Tankönyvkiadó, Budapest. 611–620.
- HEGEDŰS Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS Rita 2005. Kéz a kézben... Gondolatok a funkcionális nyelvelírás és a hibaelemzés áldásos kölcsönhatásáról. *THL* 2005/2: 88–92.
- <http://epa.oszk.hu/01400/01467/00001/pdf/088-092.pdf>
- HEGEDŰS Rita 2009. Életlen kategóriák – élesben. In: Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és világnyelv*. A XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai (Budapest, 2008. április 3–5.). MANYE Vol. 5. MANYE – Balassi Intézet, Budapest. 111–116.
- HOPPER, Paul J. and THOMPSON, Sandra 1984. The discourse basis for lexical categories in Universal Grammar. *Language (Journal of the Linguistic Society of America)* 60. 703–52.
- HÖFFDING, Harald 1918. *Humor als Lebensgefühl* (Der große Humor). Eine psychologische Studie. Teubner, Leipzig 1918; Nachdruck der 2. Aufl. Müller, Saarbrücken 2007.
- HUMBOLDT, Wilhelm von 1968. *Gesammelte Schriften* (HGS). de Gruyter, Berlin.
- JAKOBSON, Roman 1955. A Manual of Phonology. id. Bolinger, Dwight: *The All-or-None*. Ch 1 of Generality, Gradience, and the All-or-None (The Hague: Mouton 1961); in: Bas Aarts, DENISON, David – KEIZER, Evelien – POPOVA, Gergana: *Fuzzy Grammar. A Reader*. OUP. 2004. 311–319.

- JESPERSEN, Otto: Parts of Speech. In: *Fuzzy Grammar. A Reader*. Aarts, Bas – Denison, David – Keizer, Evelien – Popova, Gergana (eds.) OUP. 2004. 181–190.
- KÁLMÁN László 2004. *Tudásalapú nyelvfeldolgozás*. <http://www.szv.hu/cikkek/tudasalapu-nyelvfeldolgozas>. Letöltve: 2009. 01.13.
- KANANI, Prof. Dr.-Ing. Nasser: Lotfi A. Zadeh und die Fuzzy Logic. In: *Gahname, Fachzeitschrift des VINI*. 21/2004. 427–452. 1. még: <http://www.vini.de/Gahname/Gahname7/Gahname7-Lotfi%20A.%20Fuzzy%20Logic.pdf> letöltve: 2009-07-05
- KESZLER Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOMLÓSY András 1973. *A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése*. Nyelvtudományi Közlemények 75: 155–175.
- KORCHMÁROS, M. Valéria 1983. *Definiteness as Semantic Content and its Realization in Grammatical Form*. Szeged.
- KREML, Stefan 2005: Fuzzy Logic erobert das Internet. <http://www.heise.de/newsticker/Fuzzy-Logic-erobert-das-Internet--meldung/59278> Letöltve: 2009-07-05
- LADÁNYI Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Funkcionális nyelvészet. *ÁNYT*. XXII. 17–59.
- LAKOFF, George 1987. „The importance of characterization”, ch. I. of *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. in: *Fuzzy Grammar. A Reader*. Aarts, Bas – Denison, David – Keizer, Evelien – Popova, Gergana (eds.) OUP. 2004. 139–177.
- LYONS, John 2004. A Notional Approach to the Parts of Speech. in: *Fuzzy Grammar. A Reader*. Aarts, Bas – Denison, David – Keizer, Evelien – Popova, Gergana (eds.) OUP. 2004. 213–224.
- MATHIOT, M. 1985. Semantics of Sensory Perception Terms. In: Hansjakob Seiler, Gunter Brettschneider (eds.): *Language Invariants and Mental Operations: International Interdisciplinary Conference Held at Gummersbach/ Cologne, Germany, September*. Narr, Tübingen. 135–161.
- MOLNÁR Ilona 1973. Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX*. 123–146.
- PÉTERI Attila 2004. Der Imperativsatz im Deutschen und im Ungarischen. In: Kulcsár-Szabó, E./ Manherz, K./ Orosz, M. (Hg.): „das rechte Maß getroffen”. Festschrift für László Tarnói zum 70. Geburtstag. Budapest: Gondolat (Berliner Beiträge zur Hungarologie 14 / Budapester Beiträge zur Germanistik 43), 321–338.
- PÉTERI Attila 2004. Das Satzmodussystem im Deutschen und im Ungarischen. Zum Abschluss eines Forschungsprojektes Gemeinsam mit Katalin Horváth. In: Orosz, Magdolna / Albrecht, Terrance (Hgg.): *Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2004*. Budapest / Bonn, GuG / DAAD. 185–220.
- ROSCH, Eleanor 1978: 'Principles of categorization', in Eleanor Rosch and Barbara B. Lloyd (eds). *Cognition and Categorization* (Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates 1978. In: *Fuzzy Grammar. A Reader*. Aarts, Bas – Denison, David – Keizer, Evelien – Popova, Gergana (eds.) OUP. 2004. 91–108.
- SKALIČKA, Vladimír. Die Beziehung zwischen Morphologie und Syntax. In: Sgall, Petr (Hg.): *Typologische Studien*. Friedr. Vieweg&Sohn. Braunschweig/Wiesbaden. 294–307.

- SZABÓ Péter Gábor. Kalmár László, a számítástudomány hazai úttörője. <http://www.inf.u-szeged.hu/~pszabo/Pub/68kalmar1.pdf> letöltve: 2009. 07. 02.
- SZILÁGYI N. Sándor 1996. Hogyan teremtünk világot? Kolozsvár, Kézirat. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf3367.pdf>. letöltve: 2008. 07. 09.
- TOLCSVAI Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 129/3: 348–362.

Hegedűs, Rita

Fuzzy categories: Theory and usage

The scientific research of the language assumes the existence of a uniform theoretical basis; when one steps out of the framework thereof, the scientific value of the research may be questioned. Each theory, language description is characterised by clearly distinguishable and therefore readily manageable categories set up by itself.

In my paper I would like to point out that the theories – as far as their methodology and principles are concerned –, which take the permeability and fuzziness of these categories into account, converge to a teaching-oriented description, which make allowance for the use of language.